

ERZURUM MÜZESİNDE BULUNAN
MELEK FİĞÜRLÜ İKİ GÜMÜŞ BUHURDAN
TWO SILVER INCENSORIES WITH ANGLE FIGURES
IN ERZURUM MUSEUM

GÜL GEYİK KARPUZ

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
Assist. Prof. Dr. Atatürk University, Faculty of Letters, Department of Art History

gul.geyik@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-4149-5938>

AYŞE DURAN

Uzman Sanat Tarihçisi, Atatürk Üniversitesi
Competent Art Historian, Atatürk University

ayseduran25@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-5604-4809>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute
TAED-66, Eylül - September 2019 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-Article Types : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-Received Date : 18.04.2019

Kabul Tarihi-Accepted Date : 27.08.2019

Sayfa-Pages : 435-452

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4162>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate

ERZURUM MÜZESİNDE BULUNAN
MELEK FİĞÜRLÜ İKİ GÜMÜŞ BUHURDAN
TWO SILVER INCENSORIES WITH ANGE FIGURES
IN ERZURUM MUSEUM

GÜL GEYİK KARPUZ-AYŞE DURAN

Öz

Türkiye, kadim medeniyetlerin yaşamış olduğu bir coğrafya üzerine kurulu olduğu için müzeleri de arkeolojik ve etnografik eserler bakımından oldukça zengindir. Çalışmamızda Erzurum Müzesi'nde bulunan, Hıristiyan litürjisine ait melek figürlü, birbiri ile eşdeğer, iki gümüş buhurdan incelenmiştir. İncelememize buhurdanın kısa tarihi ile başlanmış, 4. yüzyıldan sonra kiliselere girdiği bilgisinden hareketle Hıristiyan litürjisindeki önemine değinilmiştir. Erzurum Müzesi'nde bulunan buhurdanlar boyutları, malzemesi, yapım ve süsleme teknikleri, formları ve süsleme özellikleri bakımından tanıtılmıştır. Bu bölümde aynı zamanda, farklı müze ve kiliselerde bulunan, benzer özelliklere sahip buhurdanlarla form ve süsleme özellikleri ile karşılaştırılması da yapılmıştır. Eserlerin gövdelerindeki melek figürleri ise ikonografik anlamıyla ayrıca değerlendirilmiş ve buhurdanın sembolik anlamı ile melek ikonografisinin arasındaki bağlantı üzerine görüşler ileri sürülmüştür. Buhurdanlarda herhangi bir tarih ibaresi olmadığı için, form ve süsleme özellikleri ve bu bakımdan benzer özellikler gösteren eserler dikkate alınarak, buhurdanların yapım tarihi için önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Buhurdan, Erzurum Müzesi, Melek Figürü, Gümüş

Abstract

Turkey, for which the museum is built on a land of ancient civilizations that have lived is very rich in terms of archaeological and ethnographic artefacts. In this study, two silver incensories with an angelic figure belonging to Christian liturgy in Erzurum Museum were examined. Our study started with a short history of the censer, and the importance of Christian liturgy was mentioned in the light of the fact that it entered the churches after the 4th century. Incensories found in Erzurum Museum were introduced in terms of their dimensions, material, construction and decoration techniques, forms and decorative features. In this part, incensories with similar characteristics found in the different museums and churches have also been compared in terms of their forms and ornamentation features. The angel figures on the bodies of the works were also evaluated with their iconographic meaning and the views on the connection between the symbolic meaning of the censer and the angel iconography were put forward. Since the incensories do not have any date, the suggestions for the production dates of incensories in the Museum have been offered by taking into consideration the form and decoration features and the works showing similar features in this respect.

Key Words: Incensory, Erzurum Museum, Angel Figure, Silver

Giriş

Buhurdanlar, insanların somut varlıklarla yola çıkarak, bu varlıklara soyut anlamlar yüklediği binlerce yıllık bir geçmişe sahiptir. Hemen her toplumun dini ritüellerinde yerini bulan duman, farklı zamanlarda farklı malzemelerin yakılması ile elde edilmiş ve bu yakma işlemi için kullanılan kap formları da çeşitlenerek, litürjik bir malzeme olarak değer kazanmıştır. Buhurdanlar, öz haliyle buhur çıkaran eserler olup form ve süslemeleri ile farklı malzemelerden üretilmiş, yapıldığı kültürlerin özelliklerini yansıtan sanat eserleridir.

Buhurdanlar, özellikle Hıristiyan litürjisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Kullanım amacıyla paralel bir şekilde, üzerinde süslemelere yer verilen buhurdanlar, bu açıdan da önemli birer sembolik objedir. Hıristiyan sanatına ait buhurdanların büyük bir bölümünde, melek figürlerine yer verilmiş, bunun yanı sıra Hıristiyan ikonografisini anlatan kompozisyonlar, bitkisel ve geometrik süslemeler de uygulanmıştır (Foto.15).

Çalışmamızın konusunu, Erzurum Müzesi'ne satın almayla kazandırılmış olan, melek figürlü iki gümüş buhurdan oluşturmaktadır. Eserlerimizin, Sanat Tarihindeki önemini vurgulamak için buhurdanların kısa tarihine ve melek ikonografisine değinilmiştir. İncelememiz, Müze'deki eserlerin detaylı bir tanımı, bu eserlerin değerlendirilmesi ve karşılaştırılması ile devam etmiş, yapım tarihi için önerilerde bulunulmuştur. Çalışmamızın amacı; litürjik anlamda öneme sahip buhurdanları, malzeme, form, boyut ve süslemeleriyle bilim dünyasına tanıtarak benzer çalışmalara katkıda bulunmasını sağlamaktır.

Buhurdan; Kelime, “tütsülük” anlamına gelmekte olup, aslı “bâhûrdan” kelimesine dayanmaktadır. Arapçada, yakılınca güzel kokulu dumanlar çıkaran tütsü maddelerine verilen “bâhûr” ismi, Farsçadan “-lık” anlamına gelen “-dan” ekini alarak, Osmanlıcaya *buhurdan* olarak geçmiştir¹. İçine kül ve ateş konarak üzerinde buhur yakılan madeni kapları tanımlayan buhurdanlar, genellikle ayaklı olarak yapılmış ve kapların kapak kısımlarının üzerinde delikler açılarak dumanın daha rahat çıkması sağlanmıştır².

Buhurdanların, MÖ 4. binde Mezopotamya'da tanrılara sunu için ortaya çıktığı düşünülmektedir³. Roma İmparatorluğu döneminde, Güney Arabistan'dan ithal edilmeye başlanan buhurdanlar, Antik çağdan itibaren kült ve şifa amacıyla kullanılan tütsülerin yakılma işlemine yeni bir boyut kazandırmıştır⁴.

Buhurdanlar Hıristiyan inancında; cenaze törenlerinde, altar ve ikonlar gibi dinsel öğeleri kutsamada, şeytan çıkarma ayinlerinde, kötü ruhları kovma ve dua gibi dinsel törenlerde kullanılmaktadır⁵. Bunlara ek olarak, kentlerin felaketlerden korunması, kutsal kalıntıların taşınması, evlilik törenleri, cenaze ve ölü gömme işlemleri, Meryem ikonalarının ve röliklerin kutsanması ve dinsel geçit törenleri gibi birçok törende buhur yakma işlemi uygulanmaktadır⁶. Buhurdanlar sadece dinsel törenlerde kullanılan litürjik

¹ Erdem, Sargon. (1992).“Buhurdan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, 384.

² Arseven, Celâl Esad. (1975). “Buhurdan”, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 298.

³ Sargon, 1992, 384.

⁴ Kazhdan, Alexander P. (1991a). “Incense”, *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, 991.

⁵ Kazhdan, 1991a, 991.

⁶ Köroğlu, Gülgün. (2007). “Bizans Döneminde Buhur Geleneği ve Buhurdanlar”, (Elektronik Sürüm), *Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nde Yapılan Konuşma Metni*, 3.

objeler değildir. Bunun yanı sıra sembolik anlamları da olan buhurdanların, içlerine konulan tütsü; insanlığı, ateş; İsa'nın tanrısallığını, dumanın yükselişi de; duaların Tanrı'ya ulaşmasını sembolize etmektedir⁷ (Foto.1).

Papalık Kitabı'nda, I. Constantine'nin Lateran ve St. Peter bazilikalarına altından yapılmış buhurdanlar bağışladığı belirtilse de, esasında burada bahsedilen buhurdanların, 4. yüzyılın sonlarından önce de kullanıldığı düşünülmektedir⁸.

Hıristiyan dünyasında bilinen ilk buhurdan örneklerini, 4. yüzyılda Mısır'da Kıptiler kullanmaya başlamış, buhur yakma geleneği kısa sürede kiliselerde yaygınlık kazanmıştır. Bizans döneminden de günümüze buhurdan örnekleri ulaşmış olup, bu örneklerin büyük bir kısmı 6. ile 7. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. İkonoklazma döneminin (726-843) sonra ermesiyle birlikte, buhur yakma bir gelenek haline gelmiş, kiliseyi ziyaret eden imparator ya da piskopos onuruna buhur yakılmıştır⁹. Bundan dolayı buhurdanlar, yüzlerce yıllık bir süreçte, bezeme unsurlarına sahip, sanatsal değeri yüksek objeler haline gelmiştir.

Eski Ahit'te geçen; “*Sonra RAB Musa'ya şöyle dedi: “Güzel kokulu baharat – kara günnük, onika, kasni ve saf günnük– al. Hepsi aynı ölçüde olsun. Bir itriyatçı ustalığıyla bunlardan güzel kokulu bir buhur yap. Tuzlanmış, saf ve kutsal olacak. Birazını çok ince döv, Buluşma Çadırı'nda seninle buluşacağım yere, Levha Sandığı'nın önüne koy. Sizin için çok kutsal olacaktır. Aynı reçeteyle kendinize buhur yapmayacaksınız. Onu RAB için kutsal sayacaksınız. Kim koklamak için aynısını yaparsa halkın arasında atılacaktır”*¹⁰ şeklindeki ayet, buhur geleneğinin kutsallığını belirtmektedir.

Eski Ahit'te kurban parçalarının yakmalık sunu olmasından bahsedilmektedir;¹¹ “*Kişi esenlik kurbanının bazı parçalarını Rab için yakılan sunu olarak sunmalı...*”¹² Hristiyanlıkta ise kurban ya da kurban parçası yakmak söz konusu değildir. Kurban geleneğinin, Hristiyanlıkta olmamasının sebebi, Hz. İsa'nın “Tanrı kuzusu” olarak, insanlık adına kendini kurban etmesidir. Bu bağlamda, kiliselerde Pazar günleri yapılan ökaristi ayini, İsa'nın kendini feda etmesini sembolize eden bir kurban ayinidir¹³.

İslam inancında ise buhur yakma ritüeli, dini bir emir olmaktan ziyade, bir gelenek olarak kendine yer bulmuştur. İslam'ın ilk yıllarında mescitlerde başlayan buhur yakma geleneğinin, özellikle Hz. Ömer'in minbere çıkması esnasında yapılmasından dolayı, sadece Cuma ve bayram namazlarında uygulandığını göstermektedir¹⁴.

Buhurdanlar, Musevi, Hıristiyan ve İslam kültüründe kendisine uygulama alanı bulmuş, Anadolu'da Bizans, Selçuklu ve Osmanlı sanatlarında da gelişimini devam ettirmiştir. Bu gelişim aşaması içerisinde buhurdanların farklı tip ve malzemelerden yapılmış örneklerini bulmak mümkündür. Günümüze ulaşan buhurdanlar, daha çok bronz,

⁷ Acara, Meryem. (1998). “Bizans Ortodoks Kilisesinde Lituji ve Lituji Eserler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.15, S.1, 194.

⁸ Kazhdan, Alexander P. (1991b). “Censer”, *The Oxford Dictionary of Byzantium* I, 397.

⁹ Köroğlu, 2007, 3.

¹⁰ Mısır'dan Çıkış: 30; 34-38.

¹¹ Köroğlu, 2007, 2-3.

¹² Levililer: 3; 9.

¹³ Köroğlu, 2007, 2-3.

¹⁴ Sargon, 1992, 383.

pirinç, bakır ve tombaktan yapılmıştır. Az sayıdaki gümüş buhurdan da yine müze ve özel koleksiyonlarda yerini almaktadır¹⁵.

Buhurdan örnekleri arasında en çok karşılaşılan türlerden birini zincirli buhurdanlar oluşturmaktadır. “Asma buhurdan”¹⁶ da denilen zincirli tip, üç yanında yer alan zincirlerle elde taşınabilir. Asma buhurdanlar, kübik, çokgen ve silindirik şeklinde yapılmış olup üst kısımlarında ajurlu bir düzenlemeye sahiptir¹⁷. Buhurdanın kapağının tepesine bağlı olan ve orta kısımda yer alan bir zincir de, buhurdanın sallanmasını ve dumanın daha geniş bir alana yayılmasını sağlamaktadır¹⁸. Bunun yanı sıra, daha büyük boyutlu olan buhurdanların sadece ayın sırasında, içerisine köz ve tütsü konulmak için bir ip yardımı ile aşağı indirildiği uygulamalar da görülür. Burada buhurdan tekrar yukarı çekilip sallandırılarak duman tüm mekâna yayılır.

Erzurum Müzesi’nde bulunan iki gümüş buhurdan¹⁹, zincirli buhurdanlar grubuna girmekte olup, malzemeleri ile de dikkat çekici bir özelliğe sahiptir.

Gümüşün ilk olarak MÖ 4. binlerde Mezopotamya ve Mısır’da süs eşyası olarak sıkça kullanıldığı görülmektedir²⁰. Doğada, doğal ve cevher haliyle bulunan gümüş, soy metallere olup, yumuşak bir maden olmasından dolayı soğuk haldeyken de işlenmeye müsaittir²¹. Tıpkı altın gibi dere yataklarından toplanmakla beraber, bazı kayalar içerisinde damar halinde de bulunmaktadır. Doğal gümüş çok az miktarda olduğundan dolayı,

¹⁵ Detaylı bilgi için bakınız; Gedük, Serkan. (2013). “Osmanlı Saray Kültüründe Buhur ve Gülsuyu Geleneği”, *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık-6*, İstanbul, 124-141; Yarış, Sahure. (2018), “Diyarbakır Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesi’nde Deposunda Bulunan Bir Grup Buhurdan”, *Turkish Studies Social Sciences*, V.13/10, 921-937; Tunçel, Gül. (2011). “Madeni Eserlerden Bir Grup Gümüş Kap”, *Turkish Studies- International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, V.6/1, 575-588; Tunçel, Gül. (2011). “Türk Maden Sanatı Kronolojisi İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi’ndeki İki Adet Pirinç Buhurdan”, *Milli Folklor*, S.89, 257-264; Ergin, Nina. (2014). “The Fragrance of the Divine: Ottoman Incense Burners and Their Context”, *The Art Bulletin*, 96:1, 70-97; Acara Eser, Meryem. (2011). “Sivas Arkeoloji Müzesi’nde Yeni Bulunan Bir Buhurdan”, *Anadolu Kültür Varlıklarını Araştırma Derneği*, Ankara, 143-162; Acara, Meryem. (1998). “Bizans Ortodoks Kilisesinde Litrji ve Litrjik Eserler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.15, S.1, 183-201; Arseven, Celâl Esad. (1975). “Buhurdan”, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 298; Erdem, Sargon. (1992). “Buhurdan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, 384-385; Kazhdan, Alexander P. (1991a). “Incense”, *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, 991; Kazhdan, Alexander P. (1991b). “Censer”, *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, 397; Köroğlu, Gülgün. (2007). “Bizans Döneminde Buhur Geleneği ve Buhurdanlar”, (Elektronik Sürüm), *Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi’nde Yapılan Konuşma Metni*; Barışta, H. Örcün. (2015). *Türk El Sanatları C. 1-2*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara; Tunçel, Gül. (2009). “Ankara Etnoğrafya Müzesi’ndeki Madeni Eserlerden Bir Grup Osmanlı Buhurdanı ve Etkileşimler”, *X. Ortaçağ- Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 03.06. Mayıs 2006* “Prof. Dr. H. Örcün Barışta’ya Armağan”, Ankara, 739-752; Kuşoğlu, Zeki. (1987). “Milletlerin ve Dinlerin Ortak Mirası Buhurdanlar”, *İlgi*, No.51, İstanbul, 33-35.

¹⁶ Erdem, Sargon. (1992). “Buhurdan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, 385; Kazhdan, Alexander P. (1991b). “Censer”, *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, 397.

¹⁷ Kazhdan, 1991b, 397.

¹⁸ Sargon, 1992, 385.

¹⁹ Buhurdanın gümüş olduğunu tespit eden gümüş ustası Cemal Aydın YUMUK’a teşekkür ederiz.

²⁰ Özüdoğru, Şerife. (Kasım 1994). “Anadolu’da Erken Tunç Çağından Günümüze Gümüş Takıların Tarihi Gelişimi İçinde Alpu Takılarının Değerlendirilmesi”, *Anadolu Sanat Dergisi*, S. 2, Eskişehir, 128.

²¹ Eruz, Fulya. (1993). *Konuşan Maden Tombak ve Gümüş Madeni Eserler Koleksiyonu*, Yapı Kredi Koleksiyonları-4, İstanbul, 17.

altından daha geç bir tarihte keşfedildiği düşünülmektedir²². Gümüşün değerli bir maden olmasından dolayı, sürekli içinde tütsü yakılan buhurdanlar için, malzemeye zarar vermesi hasebiyle, çok tercih edilmediği düşünülmektedir. Yıl içerisinde özel günlerde birkaç kez kullanılan, adak olarak verilmiş kilise hazinelerine ait buhurdanlar bu görüşü desteklemektedir²³. Bununla birlikte, 12. yüzyıldan sonra özellikle para basımı için gümüş malzemelerin eritildiği bilgisi ışığında, gümüş eserlerin günümüze çok ulaşmadığı da bilinmektedir²⁴.

Buhurdanlarda, kullanılan malzemeye bağlı olarak, süsleme teknikleri ve kompozisyonları da farklılık göstermektedir. Geometrik, bitkisel ve figürlü süslemenin görüldüğü eserlerde, özellikle 17. yüzyıl ve sonrasında melek figürüyle sıkça karşılaşılmaktadır. Erzurum Müzesi buhurdanlarında da gövdeye aplike edilen melek figürleri görülmektedir. Melek ikonografisi ve buhurdan sembolizmi arasında kurulabilecek ilişkinin dikkat çekeceği düşüncesindeyiz.

Melek, etimolojik olarak, İbranice “*göndermek*” manasına gelen ve olasılıkla “*lo’ah*” kelimesinden türemiş olan, “Tanrı’nın elçisi” manasındaki “*mal’ah*” ismine dayanmaktadır²⁵.

Antik çağlardan beri inanç sistemlerinde görülen melekler, Hititlerde ana tanrıçaya hizmet eden iyilik ve kötülük melekleri olarak, Sümerlerde ise Lamma ismi ile insanların koruyucusu olarak, Babil ve Asur inançlarında da her bir ferdin biri sağında biri solunda, iki koruyucu melek şeklinde yer almaktadırlar²⁶.

Musevi ve Hıristiyan doktrinlerindeki melek anlayışları benzerlik göstermekte olup, sınırlı bilgileri ile Tanrı’nın verdiği görevleri yerine getiren, insanlara muhafızlık eden ve onların kurtuluşunu isteyen varlıklar olarak ifade edilmektedir. Yeni Ahit’te iyi ve kötü melekler olarak iki gruba ayrılan bu varlıkların, Hıristiyan inancına göre ateş ve dumandan yaratıldıkları kabul edilmektedir²⁷.

Hıristiyan sanatında çoğunlukla dişil özelliklerle tasvir edilen meleklerin, insan fitratından farklı bir yaratılışa sahip olduğu İncil’de belirtilmektedir; “*Çünkü ölümler dirildiklerinde ne evlenirler ne de evlendirilirler. Tam tersine, gökteki melekler gibidirler*” (Matta: 22; 30).

Meleklerin yaratılış amacının da Tanrı’nın buyruklarını yerine getirmek olduğu yine Kitab-ı Mukaddes’te belirtilmiştir; “*Bütün melekler kurtuluşu miras alacaklara hizmet etmek için gönderilen görevli ruhlar değil midir?*” (İbraniler: 1; 14).

İslam inancında ise “farklı suretlere girebilen ve duyularla algılanamayan nuranî varlıklar” olarak nitelenen melekler, Kuran-ı Kerim ve hadislerde inanç esaslarından biri olarak kabul edilmektedir²⁸.

²² Erginsoy, Ülker. (1987). *İslam Maden Sanatının Gelişimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 10.

²³ Acara Eser, Meryem. (2011). “Sivas Arkeoloji Müzesi’nde Yeni Bulunan Bir Buhurdan”, *Anadolu Kültür Varlıklarını Araştırma Derneği*, Ankara, 145.

²⁴ Erginsoy, 1987, 10.

²⁵ Erbaş, Ali. (1996). “Melek Düşüncesinin Farklı İnançlardaki Tezahürleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, 107.

²⁶ Erbaş, Ali. (2004). “Melek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, 37.

²⁷ Erbaş, 2004, 39.

²⁸ Özervarlı, M. Sait. (2004). “Melek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, 40.

Hem pagan inançlarda hem de semavi dinlerde, inançların temel öğelerinden olan melekler, bu açıdan dinsel sanat örneklerinde sıkça yer verilen varlıklar olmuşlardır. Özellikle Hıristiyan tasvir sanatında; resim, heykel, cam ve maden sanatı gibi birçok dalda kendilerine uygulama alanı bulan melekler, çoğunlukla elçilik görevini ifa ederken resmedilmiş, bunun yanı sıra koruyucu özellikleri de vurgulanmıştır²⁹.

Bu bağlamda, Hıristiyan litürjisinde önemli bir yere sahip olan buhurdanlarda, melek tasvirleriyle karşılaşılması dikkat çekicidir. Bu uygulamanın sembolik anlamları olduğu düşünülebilir. Bunlar arasında, meleklerin insanları kurtarma görevleri ve Hıristiyan litürjisinin paralellik göstermesi sayılabilir. Kutsama, kötü ruhlardan koruma ve kurtuluşa erme gibi birçok dinsel ayin ve dua sırasında yakılan buhurdanların, insanlığı kurtuluşa erdirmeye sahip olan meleklerle özdeşleştirildiği düşünülebilir. Ve bunun da buhurdanların üzerlerinde sembolik olarak bu figürlere yer verilmesini sağlamış olduğu kabul edilebilir. Bunun dışında, buhurdanda yakılan ateş ve buna bağlı olarak çıkan duman, kutsal bir yere sahiptir. Hıristiyanlıkta duman ve ateşten yaratıldığı kabul edilen meleklerin, bu açıdan da bu litürjik objelerde sıkça kullanıldığı ileri sürülebilir.

Kitab-ı Mukaddes'te geçen; "*Altın bir buhurdan taşıyan bir başka melek gelip sunağın önünde durdu. Tahtın önündeki altın sunakta bütün kutsalların dualarıyla birlikte sunmak üzere kendisine çok miktarda buhur verildi. Kutsalların dualarıyla buhurun dumanı, Tanrı'nın önünde meleğin elinden yükseldi. Melek buhurdanı aldı, sunağın ateşiyle doldurup yeryüzüne attı...*" (Vahiy: 8; 3-4-5) şeklindeki ayet, ikonografik açıdan da melek ve buhurdanın bir arada uygulanmasına sebep olmuş olmalıdır. Bu sadece buhurdanların üzerinde melek figürlerine yer verilmesiyle değil, aynı zamanda resim sanatında melek tasvirlerinde, meleklerin ellerinde buhurdana yer verilmesiyle de sağlanmıştır (Resim 1).

²⁹ Detaylı bilgi için bakınız; *İslam ve Hıristiyan Sanatında Melekler, Peygamberler ve Azizler*, Ed. Sercan Yandım Aydın, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Katalog

Katalogda yer alan iki eserin eşdeğer olmasından dolayı, teknik, tanım ve süsleme anlatımında tekrara düşülmemesi için ayrı başlıklar açılmamış olup bu başlıklarda her iki eserin tanıtımı da yapılmıştır (Foto.2-3).

Müze Envanter No: 5.1.76

Fotoğraf No: 4-7

Çizim No : 1-2

Ölçüler

Yükseklik: Gövde: 30.2 Kapakla birlikte: 35.3 cm Tepelikle birlikte: 39.3 cm

Omuz Çapı: 19 cm

Müze Envanter No: 1.1.76

Fotoğraf No: 8-15

Ölçüler

Yükseklik: Gövde: 32.3 Kapakla birlikte: 37.8 cm Tepelikle birlikte: 41.2 cm

Omuz Çapı: 18.9 cm

Teknik: Yapımında dövme; Süslemede kabartma, kazıma, çalma

Tanım: Tek parça gümüş levhadan yapılmış buhurdanlar zincirli buhurdan grubundadır. Şişkin gövdeli olup alt kısmı konik bir forma sahiptir (4,8). Gövde yuvarlak formunu muhafaza ederek, omuzdan boyuna doğru daralır ve boyun ters konik bir forma kavuşur. Ağız kısmı hafif dışa dönüktür. Buhurdanın ağız kısmının üzerinde görülen, yaklaşık 6 cm yüksekliğindeki, silindirik, küçük, kupaya benzer bir parça küçük çivilerle (Env.No.5.1.76) ve bakır telle (Env.No.1.1.76) sonradan ağıza sabitlenmiş olup bu ajursuz parçalar buhurdanların kapağı olmalıdır (Foto.7,15).

Gövde üzerinde, dört yöndeki kulplara geçirilen zincirler, bir tepeliğe takılmıştır. Tepeliğin üstünde yer alan halkayla buhurdanın asılması veya elde taşınması sağlanır. Yuvarlak formu ve kubbemsi bir şekli olan tepelikte herhangi bir süsleme yoktur.

Eserde, herhangi bir ajur uygulamasına yer verilmemiştir. Buhurdanın gövdesi aynı zamanda ateşlik bölümü olup, buhurun çıkışı da ağız kısmından gerçekleşir.

Süsleme: Buhurdanın üzerinde, kabartma tekniğinde, genişlikleri birbirinden farklı, bitkisel süslemeli dört kuşak görülmektedir. Buhurdanın konik formu alt kısmı iki kademeli olup bu kademeler, çalma tekniği ile oluşturulan birer sıra boncuk dizisi ile alt ve üst kısımlardan sınırlandırılmıştır (Foto.5).

Alt kısımdaki ilk kuşakta, karşılıklı yerleştirilmiş ikili yaprak motifleri kabartma tekniğinde yapılmış olup, yaprakların damarları ve iç-dış konturları kazıma tekniğiyle belirginleştirilmiştir (Foto.9).

İkinci kuşakta ise yine kabartma tekniğinde yapılmış, uçları bir aşağı bir yukarı bakacak şekilde düzenlenmiş, damarları ve iç-dış konturları kazıma tekniğiyle belirginleştirilmiş yaprak motifleri yer almaktadır (Foto.10). Bu kuşak, kompozisyon olarak omuzda (Foto.12) ve ağıza sabitlenen parçada aynen tekrar edilmiştir.

Şişkin gövdenin alt kısmını, kazıma tekniğinde işlenmiş, üçgen şeklinde geometrize edilmiş ve damarları belirtilmiş, dikey yaprak motifleriyle oluşturulan ince bir

bordür sınırlandırmaktadır. Gövdeyi dolanan iri yaprak motiflerinde ise yine kabartma tekniği kullanılmıştır (Foto.11).

Gövdenin dört yönünde, kabartma tekniğinde yapılmış rozetler içerisinde melek figürleri yer almaktadır. Melek figürü, iki yana açılan kanatlar üzerindeki bir baştan oluşmaktadır. Figürün başında bir başlığa yer verilmiş ve başlığın ucuna, buhurdan zincirinin tutturulduğu halka açılmıştır. Meleğin yüz hatları, özellikle gözleri ve burnu oldukça belirgindir (Çizim 2). İnce tutulan kanatların üzerindeki kazımlarla kanat çizgileri belirginleştirilmiştir (Foto.13).

Değerlendirme ve Sonuç

Erzurum Müzesi'ndeki araştırma konumuzu oluşturan iki buhurdan, zincirli buhurdan grubunda olup tek parça gümüş levhadan, dövme tekniğinde yapılmış, kabartma, kazıma ve çalma tekniği ile süslenmiş, şişkin gövdeli eserlerdir.

Buhurdanların gövde ve kapak kısımlarında, ajur tekniğinde delikler açılarak buhurun çıkması sağlanır (Foto.16). Ancak kataloğumuzdaki eserler, kapaksız bir form göstermektedir ve gövdelerinde de ajur yoktur. Böylece, buhurun çıkışı 5.5 cm çaplı küçük bir ağız kısmından gerçekleşmiştir. Buna benzer bir form gösteren örnek, Diyarbakır Müzesi'nde³⁰ bulunmaktadır (Foto.17). Ancak Diyarbakır örneğinde ağız kısmının geniş olduğu görülmekte ve bu anlamda Erzurum örnekleri ile ayrılmaktadır. Yapmış olduğumuz araştırmada Erzurum Müzesi buhurdanlarının bu kapalı formunun yakın bir örneğine rastlanılmamış olup eserleri kendi alanında farklı kılmaktadır.

Erzurum Müzesi'ndeki buhurdanlarda, buhurun yandığı ateşlik bölümü aynı zamanda eserin gövdesidir. Gövdelerin içi incelendiğinde; birinin (Env. No. 1.1.76) içinde siyah, yapışkan bir doku tespit edilmiş olup eserin kullanıldığını ispatlamaktadır (Foto.14). Ancak diğer buhurdanın (Env.No.5.1.76) içi daha temiz olup dış görüntüsü de daha parlaktır (Foto.6). Eserlerin içinden alınacak dokuların kimyasal analizlerinin yapılmasıyla, içinde yakılan maddelerin ipuçlarına ulaşılabileceği ve ateş-gümüş ilişkisine de ışık tutulacağı düşüncesindeyiz.

Buhurdanlarımızın ağızlarına sabitlenmiş olan parçaların, eserlerin artık buhurdan olarak kullanılmadığı bir dönemde sabitlendiği kanısındayız. Çünkü buhuru oluşturan maddelerin yanabilmesi ve buhurun çıkabilmesi için ağızın açık olması gerekir. Bu küçük parçalar, gövde ile aynı malzemeye ve süslemeye sahip olduğu için orijinalde de buhurdanın birer parçası olmalıdır (Foto.7,15). Kapak olduğunu düşündüğümüz bu küçük parçalar, delikleri olmadığı için buhurdan kullanımı sırasında değil de, kullanıldıktan sonra buhurdanın ağızını kapatan ve süslemeyi tamamlayan birer kapak olmalıdır. Bunun yanında, yakılacak malzemenin buhurdana atılmasında kaşık kullanıldığı bilinmektedir. Bu yüzden, kapak görevini gören bu parçaların, kaşık işlevini gördüğü de düşünülebilir. Araştırmamızda, buhurdanlarda böyle bir kapak uygulaması ile karşılaşılmamıştır. Çünkü buhurdanların kapaklarında açılan deliklerden veya kapak yukarı kaldırılarak, ateşlik ve kapak arasından buhurun çıkışı sağlanır. Buhurdanlarda kapak mantığı bu şekilde işler. Erzurum eserlerinde görülen bu parçaların konumu ise ancak benzer örneklerin çoğalmasıyla netlik kazanacaktır.

³⁰ Yariş, 2018, 935.

Zincirli buhurdanlarda genellikle üç zincir uygulaması görülür. Dördüncü zincir ise kapak üzerine yerleştirilip, ayın sırasında kapağın yukarı kaldırılmasını sağlar. Erzurum örneklerinde ise dört zincir, gövde üzerine yerleştirilmiş olup yaygın bir uygulama olmamasına rağmen örneklerine rastlanmaktadır (Foto.18).

Erzurum Müzesi buhurdanlarında görülen bitkisel süsleme, kabartma ve kazıma tekniğinde yapılmıştır. Yatay olarak dört geniş kuşağa bölünen buhurdanların yüzeyi, yapraklardan meydana gelen süsleme ile doldurulmuş, yalnız boyun kısmı sade bırakılmıştır. Buhurdan süslemelerinde, genellikle bitkisel kompozisyonun ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmekle birlikte Hıristiyan buhurdanlarında ikonografik anlatımlar da yer almaktadır (Foto.19). Gövdenin dört yönündeki kabartma tekniğinde yapılmış melek figürleri ise kompozisyonun tamamlayıcısı niteliğinde olup rozetler içerisinde bulunmaktadır.

Özellikle 19. yüzyıl zincirli buhurdanlarda sıkça karşılaşılan melek figürü, giriş kısmında bahsetmiş olduğumuz melek-buhurdan ilişkisi açısından dikkat çekicidir. Ayinlerde kullanılan buhurdanlardan çıkan buhurun, duaları Tanrı'ya ulaştıran sembolik anlamı ile meleklerin elçilik görevi arasında kurulan bağlantı düşündürücüdür. Melek figürleri, hem Erzurum buhurdanlarında hem benzer örneklerde, zincirlerin bağlandığı halkaların hemen altına yerleştirilmiştir.

Melek figürünün kullanıldığı Bulgaristan Archangel Michael Kilisesi'nde bulunan bronz bir örnekte, figür süsleme kompozisyonunu tamamlayan öge olsa da, öz kütlesi açısından yalnız bırakılmıştır (Foto.20). Erzurum Müzesi örneklerinde, melek figürlerinin kanatları yukarıya doğru açılır vaziyette ele alınmış ve kanat dalgalanmaları vurgulanmıştır. Bu düzenleme, kompozisyonda bir hareketlilik oluşturmuşsa da, kanatlar üzerinde yüzeysel bir kazıma tekniği ile kanat tüyleri sıg bir şekilde verilmiştir. Bununla birlikte, Archangel Michael Kilisesi'nde yer alan bir diğer bronz örnekte, buhurdan üzerinde yer alan melek figürlerinin kanatları aşağıya doğru verilmiş ve kanatlar üzerinde yer alan tüy çizgileri çok daha belirgin hale getirilmiştir (Foto.21). Buhurdanlarda yer alan melek figürleri, incelenen birçok örnekte sadece baş ve kanat kısımlarıyla verilmiştir. Erzurum Müzesi eserlerindeki melek figürleri de bu düzendedir. Burada yer alan figürlerin yüzlerinde göz ve burun kısımları oldukça belirgin ele alınmışken, yüzün diğer bölümleri sadece siluet halindedir ve üst kısımda sade bir başlığa yer verilmiştir. Benzer bir örnekte de (Foto.22) aynı düzenlemeyle, oldukça belirgin göz ve burun uygulaması ile sade bir başlık görülmektedir. Diyarbakır Müzesi'nde görülen meleğin, neredeyse bedeniyle birlikte verilen benzer örnekleri ise çok daha azdır (17).

Çalışmamıza konu olan Erzurum Müzesi'nde bulunan buhurdanlar, Müze'ye satın almayla kazandırmış eserlerdir. Buhurdanların üzerinde herhangi bir yazıya yer verilmemiş olması, eserlerin üretim yeri ya da tarihi ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşmamızı engeller. Müze eserlerini tarihlendirme konusunda, eserlerin form, malzeme, süsleme gibi özellikleriyle benzer örneklerinden yola çıkılarak bir tarih ileri sürülebilir. Erzurum buhurdanları form olarak, yapılmış çalışmalar ışığında benzeri olmayan kapalı bir form göstermektedir. Gümüş olan bu eserler, malzemeleri ile daha değerli olup buhurdanlarda genellikle pirinç, bronz, bakır, tombak gibi madenlerin kullanıldığı ve bu anlamda da gümüş malzemenin özellikle zincirli buhurdan örneğinin çok verilmediği görülür. Süslemeleri bakımından Erzurum Müzesi eserleri yaprak motiflerinden oluşan bitkisel

süslemeleri ile 19. yüzyıl kompozisyonu içerisinde değerlendirilebileceği gibi 18.-20. yüzyıl aralığına da tarihlenmesini mümkün kılar. Ancak buhurdanlardaki melek figürleri, yaptığımız araştırmada 19. yüzyıl zincirli buhurdanlarında sıklıkla karşımıza çıkmış olup³¹, eserleri melek figürlerinden hareketle 19. yüzyıla tarihlendirmemize sebep olmuştur. Zincirli buhurdanlarda görülen bu melek figürleri ayrıca eserlerin Hıristiyan buhurdanları olduğunu düşünmemize neden olmuştur. Kilise buhurdanı olarak da geçen bu zincirli buhurdanların, konik bir form üzerine şişkin gövdeli ve melek figürlü olmaları Osmanlı Döneminin son yüzyılına denk gelen bir zamanda, Osmanlı'nın Hıristiyan tebaası tarafından kullanıldığı düşüncesini güçlendirmektedir.

Antik çağlardan itibaren buhur yakma geleneği, bir şifa aracı olarak kullanılmış, bunun yanı sıra dini önemi olan bir ritüel haline gelmiştir. Bu işlem, MÖ 4. binde buhurdanın icadı ile birlikte yeni bir kullanım alanına sahip olmuştur. Pişmiş topraktan değerli madenlere kadar farklı malzeme ve tekniklerle yapılmış olan buhurdanlar, birçok kültür ve inanişta sembolik önemi olan objelerdir. Bu bağlamda, Hıristiyan litürjisinde yerini bulan, form ve süslemeleriyle gelişim gösteren buhurdanların en yaygın kullanım alanlarından birini de kiliseler oluşturmaktadır.

Çalışmamızda, Erzurum Müzesi'nde yer alan birbiri ile eş iki gümüş buhurdan, malzeme, teknik ve süslemeleri açısından incelenmiştir. Gümüş, değerli bir maden olmasından dolayı, buhur yakma işleminde zarar görebileceğinden hareketle çok tercih edilmemiş olup bu anlamda Erzurum Müzesi örnekleri, gümüş malzemeden yapılmış olmalarıyla özeldir. Buhurdanlar, içinden buhurun çıkması için ya çanak şeklinde ya da değişen formlarına göre ajurlu eserler şeklinde yapılmış olup Erzurum eserleri bu anlamda değişiklik göstermektedir. Kapalı bir kap formunda ve ajursuz üretilmiş eserlerin buhur çıkışı için yalnız ağız kısmı kullanılmıştır ve bu özellikleri ile buhurdanlar arasında farklı bir formu oluşturmaktadır. Eserlerin bahsettiğimiz kapalı formundan dolayı, buhurdanların yalnız özel günlerde ve buhurun küçük bir ağızdan çıkıp yayılmasını engelleyerek özel bir konumda ve belki özel bir kişiye veya kişilere koklatılması için kullanıldığı da düşünülebilir.

Bu litürjik eserlerin gövdelerinde, kabartma şeklinde melek figürlerine yer verilmiştir. Meleklerin, Hıristiyan inancında duaları Tanrı'ya ulaştırma ve insanları kurtuluşa erdirmeye gibi görevleri vardır ve dualar eşliğinde kullanılan buhurdanlara işlenen melek figürlerini de bu ikonografik anlatımları içerisinde değerlendirmek mümkündür.

Bu araştırmada, Erzurum Müzesi'nde bulunan 19. yüzyıla tarihlendirmiş olduğumuz, melek figürlü iki gümüş buhurdanın Sanat Tarihi içerisindeki yeri tespit edilmeye çalışılmış ve bundan sonra yapılacak benzer araştırmalara ışık tutması amaçlanmıştır.

³¹ Yapmış olduğumuz araştırmada güvenilir antik malzemeler satan internet sitelerinde, melek figürlü zincirli buhurdan örneğine sıklıkla rastlanmıştır. Ancak etik olarak fotoğraflarından faydalanılmamıştır.

Çizim 1: Env.No.5.1.76

Çizim 2: Env.No.5.1.76

Foto. 1: Koimesis (Meryem'in Uykusu),
Mozaik Kariye Müzesi³²

Resim 1. Bartolome Roman,
"Baş Melek Seatiel"
Tuval Üzerine Yağlı Boya, 17. Yüzyıl³³

³² https://en.wikipedia.org/wiki/Chora_Church#/media/File:HSX_Koimetesis.jpg (Erişim Tarihi: 08.08.2019)

³³ <https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/el-arcangel-seatiel-con-incensario/8a2f9a89-89b0-407b-91e3-4dbc5530bea5> (Erişim Tarihi: 07.08.2019)

Foto.2-3: Erzurum Müzesi'nde Bulunan İki Gümüş Buhurdan Genel Görüntü

Foto.4: Env.No.5.1.76, Genel Görüntüsü ve Detay

Foto.6-7: Env.No.5.1.76

Foto.8-9: Env.No.1.1.76 Genel Görüntüsü ve Detay

Foto.10-11: Env.No.1.1.76

Foto.12-13: Env.No.1.1.76

Foto.14-15: Env.No.1.1.76.

Foto.16: 18. yüzyıl, Metropolitan Müzesi³⁴ Foto.17: Diyarbakır Ark.ve Etn. Müzesi(Yariş, 2018)

Foto.18:16. yüzyıl, Metropolitan Müzesi³⁵ Foto.19:19. yüzyıl, Metropolitan Müzesi³⁶

³⁴ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/206866> (Erişim Tarihi: 12.08.2019)

³⁵ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/470768> (Erişim Tarihi: 12.08.2019)

³⁶ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/186605> (Erişim Tarihi: 12.08.2019)

Foto.20: 19. yüzyıl, Archangel Michael Kilisesi³⁷

Foto.21: 19. yüzyıl, Archangel Michael Kilisesi³⁸

Foto.22: 19. yüzyıl, Archangel Michael Kilisesi³⁹

³⁷ <https://cmc.byzart.eu/items/show/14773/> (Erişim Tarihi: 01.08.2018)

³⁸ https://cmc.byzart.eu/items/show/14759 (Erişim Tarihi: 02.03.2019)

³⁹ https://cmc.byzart.eu/items/show/14751 (Erişim Tarihi: 03.08.2019)

Kaynaklar

- Acara Eser, Meryem. (2011). “Sivas Arkeoloji Müzesi’nde Yeni Bulunan Bir Buhurdan”, *Anadolu Kültür Varlıklarını Araştırma Derneği*, Ankara, 143-162.
- Acara, Meryem. (1998). “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.15, S.1, 183-201.
- Arseven, Celâl Esad. (1975). “Buhurdan”, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 298.
- Barışta, H. Örcün. (2015). *Türk El Sanatları C. 1-2*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Erbaş, Ali. (1996). “Melek Düşüncesinin Farklı İnançlardaki Tezahürleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, 107-128.
- Erbaş, Ali. (2004). “Melek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, 37-39.
- Erdem, Sargon. (1992). “Buhurdan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, 384-385.
- Ergin, Nina. (2014). “The Fragrance of the Divine: Ottoman Incense Burners and Their Context”, *The Art Bulletin*, 96:1, 70-97.
- Erginsoy, Ülker. (1987). *İslam Maden Sanatının Gelişimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eruz, Fulya. (1993). *Konuşan Maden Tombak ve Gümüş Madeni Eserler Koleksiyonu*, Yapı Kredi Koleksiyonları-4, İstanbul.
- Gedük, Serkan. (2013). “Osmanlı Saray Kültüründe Buhur ve Gülsuyu Geleneği”, *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık-6*, İstanbul, 124-141.
- İslam ve Hıristiyan Sanatında Melekler, Peygamberler ve Azizler*, Ed. Sercan Yandım Aydın, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kazhdan, Alexander P. (1991a). “Incense”, *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, 991.
- Kazhdan, Alexander P. (1991b). “Censer”, *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, 397.
- Köroğlu, Gülgün. (2007). “Bizans Döneminde Buhur Geleneği ve Buhurdanlar”, (Elektronik Sürüm), *Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi’nde Yapılan Konuşma Metni*.
- Kuşoğlu, Zeki. (1987). “Milletlerin ve Dinlerin Ortak Mirası Buhurdanlar”, *İlgi*, No.51, İstanbul, 33-35.
- Özerverli, M. Sait. (2004). “Melek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, 40-42.
- Özüdoğru, Şerife. (Kasım 1994). “Anadolu’da Erken Tunç Çağından Günümüze Gümüş Takıların Tarihi Gelişimi İçinde Alpu Takılarının Değerlendirilmesi”, *Anadolu Sanat Dergisi*, S.2, Eskişehir, 128-129.
- Tunçel, Gül. (2009). “Ankara Etnografya Müzesi’ndeki Madeni Eserlerden Bir Grup Osmanlı Buhurdanı ve Etkileşimler”, *X. Ortaçağ- Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 03.06. Mayıs 2006 “Prof. Dr. H. Örcün Barışta’ya Armağan”*, Ankara, 739-752.
- Tunçel, Gül. (2011). “Madeni Eserlerden Bir Grup Gümüş Kap”, *Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, V.6/1, 575-588.
- Tunçel, Gül. (2011). “Türk Maden Sanatı Kronolojisinde İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi’ndeki İki Adet Pirinç Buhurdan”, *Milli Folklor*, S.89, 257-264.
- Yarış, Sahure. (2018), “Diyarbakır Arkeoloji ve Etnografya Müzesi’nde Deposunda Bulunan Bir Grup Buhurdan”, *Turkish Studies Social Sciences*, V.13/10, 921-937.

İnternet Kaynakları

<https://cmc.byzart.eu/items/show/14773/>

(Erişim Tarihi: 01.08.2018)

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=3020265&partId=1&searchText=+thurible&images=true&page=1

(Erişim Tarihi: 01.08.2019)

<https://cmc.byzart.eu/items/show/14752/>

(Erişim Tarihi: 02.08.2019)

<https://cmc.byzart.eu/items/show/14759>

(Erişim Tarihi: 02.03.2019)

<https://cmc.byzart.eu/items/show/14751>

(Erişim Tarihi: 03.08.2019)

https://en.wikipedia.org/wiki/Chora_Church#/media/File:HSX_Koimetesis.jpg

(Erişim Tarihi: 08.08.2019)

https://www.metmuseum.org/art/collection/search/206866_ajur18

(Erişim Tarihi: 12.08.2019)

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/186605>

(Erişim Tarihi: 12.08.2019)